

RAZVITAK PRIRODNO-DETERMINISTIČKIH SHVAĆANJA

RADOVAN PAVIĆ

Intenzivniju praktičnu primjenu geografije dugo su vremena otežavala gledanja koja negiraju značenje prirodno-geografskih i geografskih faktora u različitim ljudskim djelatnostima i društvenim pojavama uopće.

Ideje **prirodno-geografskog determinizma** izvršile su općenito značajan utjecaj na formiranje politgeografskih i geopolitičkih shvaćanja, a naročito veliko značenje dobio je postupno samo jedan element — to je bio prostor (territoire, space, Raum) sa svoje dvije osnovne karakteristike: **položajem i veličinom**. U XVIII i posebno tokom XIX stoljeća ideje prirodno-geografskog materijalizma neobično jako su izražene. To je rezultat slijedećih faktora: jakog razvoja prirodnih znanosti i težnje da se u isticanju značenja prirodne sredine geografija izvuče iz pokroviteljstva povijesti kao »služkinja historije«.

Sve jači razvitak proizvodnih snaga i značenje ljudskog rada kao najvažnijeg faktora u razvitku društva, često su posve negirali ulogu i utjecaj prirodno-geografskih činilaca. Umjesto realno ocijenjenog, većeg ili manjeg utjecaja koji prirodni faktori mogu vršiti u društvenom životu, umjesto **geografskog i dijalektičkog shvaćanja povezanosti i interakcije koja postoji između prirodne osnove i ljudskog rada**, češće nalazimo ekstreme koji su teško prihvatljivi. Kraj XIX i početak XX st. doba je ekstremnog gledanja o prevladavajućem utjecaju prirodne sredine, koja, uvodno, ima determinirajuće značenje u razvitku ljudskog društva. Pod utjecajem prirodnih znanosti ovakva su gledanja karakteristična naročito za njemačku geografsku školu.

Međutim, svijest o ulozi prirodnih faktora u životu, ne samo pojedinca, nego i u političkom razvoju čitavog društva, mnogo je starija. Najprije je **Hipokrat** (460—377. god.) uočavao i pridavao veliko značenje odnosu čovjeka i geografske sredine — svojim djelom »O zraku, vodi i tlu« utjecao je i na suvremenija gledanja (Montesquieu i drugi). U spomenutom djelu razlike između stanovnika različitih krajeva Hipokrat objašnjava pomoću karakteristika zraka, vode i tla.

Hipokratova razmatranja o utjecaju godišnjih doba, vjetrova, temperature, topografskog položaja i načina života jedna su od starih osnova razvoja medi-

cinske ekologije i geografije.¹ Promatranje čovjeka u njegovoj povezanosti sa geografskom sredinom nije značajka samo Hipokrata, nego se u doba antike javlja gotovo kao pravilo.

I rimski arhitekt Vitruvije u prvom poglavlju svoje šeste knjige »O arhitekturi« opsežno raspravlja problem odnosa između čovjeka i njegove prirodne okoline. I povjesničar Posidonije, koji će biti spomenut i u vezi razvitka geografije, smatrao je da je sama božanska providnost dodijelila rimskoj državi prostor u umjerenom klimatskoj zoni, zato da bi Rim vladao svijetom. U geografskom i političkom smislu ovdje nailazimo na vrlo zanimljiva stajališta — i to ono koje se odnosi na geografsku lokaciju, prirodno-geografski determinizam i vezu geografskih i političkih faktora.

Nakon razdoblja srednjeg vijeka ponovni interes za shvaćanje te povezanosti nailazimo u XVIII st. — sam naslov najvažnijeg Montesquieuovog djela »De l'esprit de lois, ou du rapport que les lois doivent avoir avec la constitution de chaque gouvernement, les moeurs, le climat, la religion, le commerce, etc.«, koje predstavlja jedan od najznačajnijih priloga političkoj teoriji, ukazuje na važnost koja je pridavana klimi. Uz tezu o klasifikaciji vlasti i zatim diobi vlasti, ističe se i teza o **utjecaju klime na politiku**². Ova prirodnodeterministička shvaćanja imala su negativnog utjecaja i u sociologiji.

Uzimajući u obzir determinističke stavove Montesquieua, dobro je citirati još jedan odlomak iz »Duha zakona« (knjiga XVII) u kojem se kaže da »Velika vrućina slabi snagu i hrabrost ljudi, dok u hladnim podnebljima izvjesna snaga tijela i duha koja ljude čini sposobnim za duge, teške, velike i smjele pothvate...«; ovaj odlomak ujedno upućuje na moguće shvaćanje o tome da su »sjeverni« narodi, tj. oni iz umjerenzone, daleko sposobniji da zavladaju Svijetom.³

Međutim, za realniju ocjenu Montesquieu-ovih gledanja treba spomenuti njegovo isticanje da utjecaj klime, osim u primitivnim sredinama, nije nesavladiv, u čemu je zadatak zakonodavca da prevaziđe nepovoljne klimatske faktore. Montesquieu realno ističe da je klima samo jedan od mnogih faktora koji utječe na društveni život, i čije se značenje smanjuje sa razvitkom proizvodnih snaga — gledanje koje odgovara i suvremenim geografskim shvaćanjima.

Kritičari Montesquieua obično prešućuju da je za ovog autora **klima samo jedan od mnogih faktora među sekundarnim uzrocima**, i da utjecaj ostalih, religijskih i političkih faktora raste u usporedbi sa klimom, u skladu sa razvitkom civilizacije što je također u skladu sa suvremenim dijalektičkim i geografskim

¹ J. Kral: »Medicinska geografija« (»Geografski glasnik« br. 20, str. 117—128, Zagreb 1958). Uz suradnju liječnika i geografa osnovana je 1950. god. »Commission for medical geography«, koja surađuje sa »International society of geographical pathology«. Od 1950. g. »Američko geografsko društvo« u New Yorku izdaje »Atlas of disease«, čiji je cilj analiza uzajamnih odnosa između bolesti i geografske sredine.

² Ovakvo je shvaćanje rezultat vrlo kompleksnog obrazovanja Montesquieu-a koje je obuhvaćalo pravo, povijest, ekonomiju, geografiju i političku teoriju. Za bordošku akademiju znanosti napisao je više rasprava iz fizike, fiziologije, političke ekonomije itd. Ti radovi doduše nisu značajni za razvitak znanosti, ali su važni za formiranje njegovog shvaćanja o uzajamnoj uvjetovanosti prirodnih i društvenih pojava.

³ O značenju klime u odnosu na zakone ima i jedno zanimljivo mjesto u Rousseau-ovom »Društvenom ugovoru« (iz 1762. g.), gdje se kaže da »Isti zakoni ne mogu da budu pogodni za tolike razne pokrajine, koje imaju različite običaje, koji žive pod suprotnim podnebljima i koje ne mogu da imaju i isti oblik vladavine«.

gledanjima. Za Montesquieua »duh« pravnih propisa neke zemlje određen je sumom recipročnih odnosa čitavog pravnog sustava sa svim onim prirodnim i društvenim faktorima sa kojima stoji u uzročnoj vezi; sudbina naroda ne ovisi niti o pukom slučaju, vrhunaravnoj providnosti ili kraljevoj volji, nego o objektivnim zakonima prirodnog ili društvenog razvitka koje razum može pojmiti. Time se Montesquieu kao plemić svrstao među ideologe francuske buržoazije, suprostavio se fatalizmu agnostika, crkvi i autokraciji, a njegovo učenje o utjecaju klime, reljefa i ostalih prirodno-geografskih uvjeta bilo je temeljem tzv. geografskoj orijentaciji u građanskoj sociologiji.

Međutim, treba naglasiti, da u ovakvom pristupu značenju klimatskih faktora Montesquieu ima i jednog značajnog prethodnika iz XVI vijeka — to je **Jean Bodin** (1529—1596. god.), francuski politički filozof, koji također zastupa ideju o značenju klimatskog činioca — tj. zakoni se moraju prilagoditi temperamentu ljudi, koji je rezultat okoline u čemu su najvažniji temperatura, vlaga i reljef; prirodna okolina određuje ne samo fizičke, nego i moralne i intelektualne sklonosti i sposobnosti.

Najizrazitiji i najvažniji primjeri prirodno-geografskog determinizma jesu oni koji prostornim elementima, položaju i naročito veličini pridaju odlučno značenje i utjecaj u političkom životu. Odnosi između fizičko-geografske diferenciranosti prostora i raznolikosti oblika i karaktera političkih tvorevina izgleda da su u toku čitavog života bili preokupacija Montesquieu-a.⁴

Dok se većina stavova Montesquieu-a odnosi zapravo na političku geografiju, ponekad nailazimo i na izrazito geopolitičke ideje. Kao i kod Rousseau-a, a ranije i Aristotela, i kod Montesquieu-a veličina prostora bitno utječe na oblik vladavine, pa je postojanje despotizma »prirodno« u velikim državama, monarhije na teritoriji umjerene veličine, a republikanskog uređenja u državama malog prostranstva.⁵

Prema Montesquieuu, na politički život ne utječu samo klima i veličina teritorija, nego i reljef i obalna razvedenost. Nerazvedenost i masivnost Azije, kao i uniformnost njenog reljefa, utjecali su na stvaranje vrlo prostranih imperija ovog kontinenta. Situacija u Evropi je bitno drugačija: ovdje su velika i obalna i reljefna razvedenost, dakle opća velika prirodno-geografska diferenciranost, rezultirali i većom političkom fragmentacijom. Međutim, kritički ocjenjujući shvaćanje Montesquieu-a, ne treba zaboraviti da je on odgovarajuće značenje pridavao i ostalim faktorima, a da, ponekad, istupa i kao izraziti protivnik prirodno-geografskog determinizma.

Ekstremna prirodnodeterministička shvaćanja ušla su i u objašnjenje razvitka civilizacije — na to najbolje ukazuje Buckle-ova »History of civilisation in England« iz početka druge polovice XIX st., a pogotovo učenje američkog geografa Huntingtona. Problemom odnosa civilizacije i klime bavio se Huntington vrlo dugo, a njegova su zaista ekstremna gledanja zanimljiva i značajna zbog ukazivanja na pojave čiji je utjecaj nesumnjiv, ali čije značenje treba shvatiti u daleko realnijim okvirima.⁶

⁴ Već 1719. god. Montesquieu je načinio projekt jedne »Historie physique de la Terre«, koju, međutim, nije nikada napisao.

⁵ Za Montesquieu-a je također »prirodna« pojava političkih sloboda u hladnijim i ropstva u toplim i vrućim klimama.

⁶ Knjiga »Civilisation and Climate« izašla je prvi put 1915. god., a zatim u revidiranom izdanju i 1924. god. Godine 1945. izašla je knjiga »Mainspring of civilisation«, koja predstavlja rezime ranijih Huntingtonovih shvaćanja.

Osim Huntingtona⁷ koji u prirodnoj sredini vidi važne faktore koji su utjecali na razvitak civilizacije, slična shvaćanja nalazimo i kod onih historičara koji prate relativno brzo naseljavanje, organizaciju i ekonomsku valorizaciju izvornih pejzaža. Američki historičar **F. J. Turner**⁸ (1861—1932.), ideolog je dinamične granice »(frontier)«, koja se na američkom kontinentu sukcesivno pomicala prema zapadu. Dok su njegovi prethodnici u formiranju američke nacije i razvitku američke povijesti više naglašavali značenje engleske tiranije, novih mogućnosti političkih i religioznih sloboda, nacionalizam i drugo, Turner odgovarajuću pažnju posvećuje i utjecaju prvobitne divljine na stanovništvo i civilizaciju prenesenu iz Evrope u Ameriku. Postojanje slobodne nezauzete zemlje i surovost novog ambijenta bitno su utjecali na formiranje tipa američkog čovjeka. Godine 1920. Turner je objavio poznatu knjigu pod naslovom: »The frontier in American history«, koja je doživjela veliki uspjeh. Međutim, Turner se ne može ubrojiti među prirodno-geografske deterministe, zato što je svoja gledanja smatrao samo kao dio potrebnih kompleksnih objašnjenja u američkoj povijesti.

Međutim najznačajnije predstavnike prirodnogeografskog determinizma, ili one čija su shvaćanja uvelike ambivalentnog karaktera, treba ubrojiti **Hegela** u XIX i **Plehanova** na prijelazu XIX, na XX stoljeće.

Prirodnogeografski determinizam svakako predstavlja ekstremniji gledanje o povezanosti čovjeka i prirodne sredine. Za umjerenije stavove o postojećem, ali ne i presudnom utjecaju, zalažu se **environmentalisti**, dok je francuska geografska škola, najviše zahvaljujući **Paulu Vidalu de la Blache-u** (1845—1918.) zastupajući ideju geografskog **posibilizma** naglašavala potpunu mogućnost podvrgavanja prirodne sredine čovjeku.

Navedeni autor smatra da čovjek može birati smjer i karakter svojih akcija u skladu sa različitim mogućnostima što ih pruža prirodna sredina (»choix vidalien« ili Vidalov izbor).

Međutim, zastupanje determinističkih ili posibilističkih shvaćanja može biti više izraz prethodnog obrazovanja nego realno shvaćenih odnosa — u onim intelektualnim krugovima čije je obrazovanje bilo potpunije u prirodnim znanostima deterministi i environmentalisti su najčešći, dok je obrazovanje na društvenim naukama rezultiralo više zastupanjem ideja posibilizma. Kod toga je lako razumljivo često i suviše izraženo isticanje prirodno geografskih faktora — ono je više reakcija na njihovo posvemašnje izostavljanje u promatranju određenih pojava, nego što znači pretjerano naglašavanje prirodnih faktora. Najmanje prirodnogeografskih determinista ima među samim geografima, a kao »deterministi« često se optužuju i oni čije shvaćanje zapravo ne prelazi dijalektički pristup osnovan na odgovarajućoj povezanosti prirodnih i društve-

⁷ **E. Huntington** (1876—1947.), američki geograf, bavio se naročito pitanjem utjecaja klime na razvitak civilizacije.

⁸ Turner je predavao na Harvard University i bio je predsjednik »Američkog historijskog društva«. (F. J. Turner 1861—1932. god.), predavač na sveučilištu u Harvardu i predsjednik američkog povijesnog društva objavljuje 1920. godine knjigu pod naslovom »The frontier in American history«, koja je također značajna i u prirodno-geografskom, odnosno determinističkom smislu, ali i geografskomaterijalističkom smislu. Naime, Turner naglašava **prvo**, značenje okoline (po čemu ga treba ubrojiti i u environmentaliste), **drugo**, naglašava značenje američkih izvornih pejzaža i divljine i slobodne nezauzete zemlje na »granici« (frontier), što je sve bitno pridonijelo formiranju i razvoju osjećaja slobode, **samopouzdanja** i pionirskog duha novog američkog stanovništva.

nih činilaca. Pri tome kritika često dolazi od predstavnika onih struka koje se u pravilu odlikuju nepoznavanjem prirodnih faktora i geografske sredine. Zanimljivo je da i dr. M. Milutinović u svojoj disertaciji »Geografski materijalizam« (»Istorijski institut Crne Gore«, Titograd, 1957) upućuje, svoju inače prihvatljivu kritiku, najčešće neogeografima, a pogotovo ne suvremenim geografima, nego se ona pretežno odnosi na starija prirodno-deterministička shvaćanja ostalih predstavnika društvenih znanosti, dok se npr. geografima Cvijiću i Horrabinu priznaju njihova, u najvećem dijelu, pravilna shvaćanja. Na isti način i Pulišelić (»Osnove sociologije«, Narodne novine, Zagreb, 1964., str. 44—48) opravdano kritizira ideje prirodno-geografskog determinizma, ali se pri tome ne ističe da najznačajniji predstavnici tog pravca najčešće nisu geografi, a naročito da ih ne nalazimo među suvremenim predstavnicima ove discipline.

Ali, do najodlučnije reakcije na deformacije geografsko-materijalističkih shvaćanja dolazi mnogo kasnije, tek u prvoj polovici i sredinom XX st., i to ne samo sa strane geografa, nego i predstavnika posve različitog društvenog djelovanja. Zbog toga su naročito zanimljivi oni historijski primjeri, koji znatno prije učenja francuske geografske škole o geografskom (i uopće društvenom) posibilitizmu⁹ upućuju na značenje čovjeka čija djela bitno mijenjaju lice zemlje stvarajući na taj način mogućnosti za promjene međunarodnih odnosa. Tako je Goethe¹⁰ još 1797. god. predviđao bitne promjene u geografskoj slici zemlje, koje će, sigurno, promijeniti odnose snaga u svijetu — Goethe predviđa probijanje kanala između Meksičkog zaljeva i Pacifika, kao i razvitak velikih gradova uz obalu Kalifornije. On, također, izražava sumnju da bi SAD, koje imaju tako izrazitu težnju širenja prema zapadu, mogle nekome drugome prepuštiti kontrolu nad tim tjesnacem.¹¹ Goethe je također želio da doživi spajanje Dunava i Rajne i prokopavanje Sueskog kanala.

Ova su razmišljanja značajna ne samo kao vrlo rani preteča ideje geografskog posibilitizma, nego još više zbog svojih geopolitičkih implikacija: jasno je izražena misao da će promjene u geografskoj slici zemlje, smanjenje udaljenosti i novi raspored kopna i mora bitno utjecati i na promjenu međunarodnih političkih odnosa i očito izmijeniti odnose snaga u svijetu.

Radi potpunije ocjene geografskog determinizma, treba istaknuti da današnje sve veće čovjekove financijske i tehničke mogućnosti moraju, zapravo, sve više voditi računa o ekstremno nepovoljnim životnim uvjetima. Prodor čovjeka u svemir, u izrazito hladne i suhe klime, korištenje morskog dna itd, zaista predstavljaju rezultat u posibilitističkom smislu. Ali, determinirajući uvjeti prirodne sredine, koji u znatnoj mjeri utječu na razvitak ljudskog društva, sada se javljaju u novom vidu, u obliku povećanih, često fantastičnih, troškova. Društvo već danas može, ili će u bliskoj budućnosti zaista moći, »sve«, ali se pitanje troškova sada nameće kao glavni limitirajući faktor. **Problem prirodno geografskog determinizma leži najviše i jedino u tome što se samo jednom faktorom, koji svakako treba uzimati u obzir, često i u velikoj mjeri, pri-**

⁹ Geografski posibilitizam — učenje o značenju čovjeka kao prvenstvenog geografskog faktora koji mijenja prirodnu sredinu i tako sve više smanjuje njezin utjecaj i značenje.

¹⁰ Weigert and others: »Principles of political geography«, Appleton — Century-Crofts, inc. New York, 1957., str. 13 i 14.

¹¹ Zanimljivo je da su ova razmišljanja Goethe-a iz razdoblja koje prethodi »zlatnoj groznici«.

daje isključivo značenje u objašnjenju neke pojave. Ovakvo gledanje ne može biti dijalektičko, jer se svaka pojava izražava prvenstveno kao rezultat djelovanja različitih faktora, među kojima, naravno, neki mogu imati dominantno značenje.

Pitanje prirodno-geografskog determinizma u carskoj Rusiji odnosno Sovjetskom savezu

Osim u zemljama na Zapadu problemi prirodno-geografskog determinizma i uopće odnosa čovjeka i njegove fizičke okoline kroz dugo su razdoblje — od sredine XIX st. pa sve do danas — bili jedna od važnih preokupacija ne samo geografa, nego i povjesničara, marxista i političara također i u Rusiji odnosno Sovjetskom Savezu. U 1950-tim i 1960-tim godinama ali i prije II svjetskog rata) ova su pitanja izlazila daleko iz okvira geografskog interesa, i bila su i predmet razmatranja i na najvišoj političkoj (partijskoj) razini.

U odnosu na problem prirodno-geografskog determinizma posebnu pažnju treba usmjeriti na ambivalentnost Plehanovljevih stavova. Među marksistima koji su pitanjima odnosa fizičke sredine i društvenog čovjeka pridavali veće značenje, i koji su nastojali geografski materijalizam uvesti u okvir marksizma, bio je na prvom mjestu G. V. Plehanov.¹² On je pratio i zanimao se navedenom problematikom, i isto je, kao i Lenjin, uočio materijalističke elemente u Hegelovoj »Filozofiji povijesti« čije je shvaćanje o velikom povijesnom značenju geografske sredine ocijenio kao »duboko točne«: »Već Hegel u svojoj »Filozofiji historije« ističe važnu ulogu »geografske osnove svetske istorije«. »Ali, pošto je kod njega uzrok svakog kretanja u krajnjoj liniji ideja i pošto je on samo uzgred i samo u drugostepenim slučajevima pribegavao, takoreći proti svoje volje, materijalističkom objašnjenju pojava, to ga njegov duboko tačan pogled na veliki istorijski značaj geografske sredine nije mogao da dovede do svih onih plodnih zaključaka koji iz njega proizlaze. Te zaključke u svoj njihovoj punoći izvukao je tek materijalist Marks«.¹⁴

Plehanov u svom radu više puta ističe značenje geografske sredine, i citira, odnosno ocjenjuje kao točna i mišljenja F. Ratzela na osnovi njegove »Antropogeografije«, što je i razumljivo, jer se uz Ratzela ne mogu vezati nikakve geopolitičke implikacije na način XX vijeka, a također niti rasističke

¹² Dobar i vrlo informativan, iako mjestimično nejasan pregled problema prirodno-geografskog determinizma u Rusiji i Sovjetskom Savezu dao je I. M. Matley (SAD) u članku: »The marxist approach to the geographical environment«: objavljenom 1966. i ponovno pretiskanom u »Zborniku« W. K. D. Daviesa, »The conceptual Revolution in geography«, »University of London Press« LTD, 1972. god. Čitav Zbornik sadrži niz zanimljivih priloga teorijskog karaktera.

¹³ G. V. Plehanov (1856—1918), smatra se ocem ruskog marksizma, i ima trajneasluge za razvitak marksističke misli i međunarodni radnički pokret. Iako je Lenjin oštro kritizirao njegove praktičke političke pogreške, upozoravao je mlade komuniste da svijestan, pravi komunist ne može postati onaj tko ne proučava ono što je Plehanov napisao o filozofiji, jer je to najbolje u čitavoj međunarodnoj marksističkoj literaturi. Njegova prirodno-geografska shvaćanja uočio je i na njih upozorio i P. Vranicki (»Historija marksizma«, II izdanje, I. knjiga, »Naprijed«, Zagreb 1946—1971.), pa iako je, po Vranickom, ponekad i prenalazio te momente, u osnovi zastupao je pravilno marksističko interpretiranje odnosa čovjeka i prirode, a uočavao je i neke momente koji se obično ispuštaju.

¹⁴ G. V. Plehanov: Osnovna pitanja marksizma« (»Kultura«, Beograd 1959., str. 33.).

implikacije, budući da je Ratzel smatrao da ovladanje kulturnim tekovinama nema ničeg zajedničkog s rasom.

Inače u Ratzela važno je uočiti njegovo izrazito prirodno-determinističko shvaćanje kada kaže: »Tlo regulira sudbinom naroda sa slijepom brutalnošću«. (U vezi sa značenjem tla (zemljišta) treba naglasiti da i u antičkom mitu o Anteju, također dolaze do izražaja neke prirodno-determinističke implikacije — naime, Antej, taj nepobjedivi borac, kada je trebao novu snagu dovoljno mu je bilo da se dotakne tla tj. svoje majke Zemlje. U prenesenom smislu ovaj se mit može shvatiti kao ilustraciju uloge koju vrši »rodna gruda« na vitalnost i snagu pojedinca ili naroda.)

Osim u slučaju navedenih mjesta Plehanov se inače odlikovao i ambivalentnošću svojih stavova — tako dok na jednom mjestu kaže (i to na isuviše deterministički način) da: »Sad znamo da razvitak produktivnih snaga, koji u krajnjoj liniji, određuje razvitak svih društvenih odnosa, određuju svojstva prirodne sredine: (»isto str. 36), dotle na drugim mjestima govori samo o utjecajima, ali što je neobično značajno o utjecajima ne samo na primitivne narode, tj. nerazvijene zemlje, nego i na kulturne narode: »Geografska sredina ma velik utjecaj ne samo na primitivna plemena, nego i na tzv. kulturne narode.« (isto str. 38).

I onda kada spominje Montesquieu-ova rezoniranja o odnosu zakona i klime smatra da ona u osnovi nisu bila pogrešna: »Ali osnova Montesquieuovog rezoniranja nije bila sasvim pogrešna. Mi danas znamo koliko je značenje za historiju čovječanstva imala geografska okolina.«¹⁵

Za **Voltaire-a** Plehanov ističe njegovu površnost kada ovaj poriče utjecaj geografske sredine na ljudsko društvo.

Iako Plehanov smatra da materijalne proizvodne snage predstavljaju pokretačku snagu razvitka društva, ponekad se u njega nalaze i različiti stavovi koji otežavaju konačnu ocjenu njegovih gledanja. Jasno su uočljive ideje prirodno-geografskog determinizma, jer: »Karakter socijalne sredine određen je karakterom prirodne sredine.«¹⁶ Ova »... svojstva geografske sredine uslovljavaju razvitak produktivnih snaga, razvitak produktivnih snaga uslovljava razvitak ekonomskih odnosa, a sa njima i svih drugih društvenih odnosa.«¹⁷

Pojedini su stavovi ekstremni, a naravno i neprihvatljivi. Pri tome je zanimljivo da ovakva deterministička shvaćanja samo vrlo rijetko ili nikako ne zastupaju predstavnici geografskih disciplina. **Ovo stalno pojavljivanje ideja prirodno-geografskog determinizma u okviru povijesti, filozofije ili socijologije samo ukazuje na postojeću svijest o potrebi poznavanja prirodnih faktora.**

Shvaćanje da: »Razvitak proizvodnih snaga je sam određen svojstvima geografske sredine¹⁸, koja ljude okružuje«¹⁹ neprihvatljivo je u suvremenoj geografskoj znanosti i jedino bi moglo biti blisko gledanjima njemačke geopolitike, čija su shvaćanja danas odbačena.

¹⁵ G. V. Plehanov: »Prilozi historiji materijalizma« (»Naprijed«, Zagreb 1958., str. 31.).

¹⁶ G. V. Plehanov, isto, str. 172.

¹⁷ Isti, »Osnovna pitanja marksizma« (»Kultura«, Beograd 1959., str. 35.).

¹⁸ I ovdje se, razumljivo, krivo pod uvjetima geografske sredine shvaćaju samo prirodno (fizičko) — geografski elementi.

¹⁹ G. V. Plehanov: »Prilog o pitanju razvitka monističkog pogleda na historiju« (»Kultura«, Zagreb 1948., str. 224.).

Posebno značenje za ocjenu Plehanova ima **uvodenje vremenskog faktora**, što je posve blisko današnjem dijalektičkom gledanju. Tako na jednom mjestu autor kaže: »**Proizvodne snage Engleske XVII. vijeka bile su plod njene historije; a u toku te historije geografska sredina nije nikada prestajala da, ma da uvijek na razne načine, vrši utjecaj na ekonomski razvitak zemlje.**»²⁰ A onima koji zaključuju da je geografska sredina bez značenja za svjetsku povijest Plehanov odgovara da je to »potpuno pogrešan zaključak«²¹ naglašavajući promjenljivost odnosa između društvenog čovjeka i geografske sredine: »Uzajamni odnos između društvenog čovjeka i geografske sredine izvanredno je promjenljiv. On se mijenja sa svakim novim korakom razvitka čovjekovih proizvodnih snaga. Zbog toga djelovanje geografske sredine na društvenog čovjeka daje različite rezultate u različitim fazama razvitka tih snaga.«²² Ali, pritom nije važan utjecaj geokomponenti na čovjekovu prirodu, nego na razvitak proizvodnih snaga: »... prirodna sredina nije važan faktor u historijskom kretanju čovječanstva po tome što djeluje na čovjekovu prirodu, nego po tome što djeluje na razvitak proizvodnih snaga.«²³

Neprihvatljive stavove prirodno-geografskog determinizma i u Rusiji ne nalazimo kod najznačajnijih predstavnika ruske geografije, kao i to da pitanje odnosa čovjeka i njegovog prirodnog miljea izazivaju interes i drugih znanosti — tako, primjerice, kod čuvenog ruskog klimatologa **A. Vojekova** (1841—1916.), ima tek nekih tragova o značenju prirodnog okoliša; a ovo posebno ističemo iz razloga, jer bi se upravo kod klimatologa najprirodnije i najlakše mogle naći implikacije determinističkog karaktera, i to stoga jer su utjecaji klime na raspored stanovništva očiti i jer je ova vrsta »determinizma« svakako posve prihvatljiva. Isto tako niti **D. Anučin** (1843—1823.), svakako najveći ruski geograf iz razdoblja carske Rusije, nije opterećen nikakvim prirodno-geografskim determinizmom.

U istom smislu važno je podsjetiti da su na formiranje ambivalentnih stavova Plehanova utjecali ruski historici, a ne geografi — Plehanov je, primjerice, visoko cijenio **L. Mečnikova**²⁴ o čijoj je knjizi »Civilizacija i velike povijesne rijeke« objavio i poseban kritički prilog. **Mečnikov posebno naglašava ulogu velikih riječnih tokova u povijesti.** I za Mečnikova rijeke su na »Istoku«²⁵ bile jedan od faktora koji su odredili razvitak društva; riječni tokovi su za ovog autora sinteza sviju prirodno-geografskih uvjeta; ali — Mečnikova ipak nije moguće uvrstiti među izrazite prirodno-geografske deterministe²⁶, budući da je on isto tako isticao i značenje ljudskog faktora.

Ruski povjesničar **S. Solovljev** (1820—1879. god.) uvodi enviromentalističke sadržaje u svoj najvažniji rad o povijesti Rusije;²⁷ Solovljev tvrdi da pri-

²⁰ G. V. Plehanov: »Prilozi historiji materijalizma«, str. 174.

²¹ Isto, str. 174.

²² Isto, str. 174—175.

²³ Isto, str. 175.

²⁴ **L. Mečnikov** (1838—1888. god.) jedan je od najznačajnijih ruskih povjesničara pred-revolucionarnog razdoblja.

²⁵ Misli se tu na velike potamske civilizacije Mezopotamije, Inda, itd.

²⁶ Prirodno-geografski determinizam nazivaju ponekad i »geografski fatalizam«, dok se geografski posibilizam naziva još i »nihilizmom« i »indeterminizmom«.

²⁷ **S. Solovljev**: »Povijest Rusije od najstarijih vremena«, Moskva 1883., Vol. I, str. 32—33.

roda nekog kraja ima važno povijesno značenje utječući na karakter jednog naroda — tako bogata prirodna sredina, koja iziskuje malo rada, umrtvljuje čovjekovu fizičku i mentalnu aktivnost; a ako je klima oštrija, ako je priroda siromašnija i monotona izaziva stalnu aktivnost, zaposlenost i veću sklonost onom praktičnom i korisnom, nego li onom duhovnom.

U svom »Kursu ruske povijesti« V. Ključevski izražava slične environmentalističke ideje — jedan dio njegove knjige posvećen je učincima koje je prirodna sredina imala na povijest Rusije; Ključevski razmatra značenje šume, stepe i riječnih tokova — za njega svaki je od tih elemenata odigrao važnu ulogu u oblikovanju života i ideja ruskog čovjeka; pritom, rijeke su imale najveće značenje — one su kod obalnog stanovništva razvile osjećaj zajedništva, odgojile su duh poduzetništva, okupile i povezale rastrkano stanovništvo itd. Ovakva shvaćanja posve su razumljiva, budući da su u ruskim i sibirskim uvjetima u teško prohodnim močvarno-šumskim i izuzetno velikim prostorima, velike rijeke bile glavne organizacione životne okosnice²⁸.

Environmentalistička i više ili manje izražena prirodno-deterministička shvaćanja javljaju se u Rusiji i poslije Oktobarske revolucije — poznati sovjetski marksistički povjesničar Pokrovski tvrdio je da su razlozi zbog kojih su Eskimi u kamenom dobu, a Evropa u industrijskom »prije svega klima i druge geografske posebnosti«. Međutim, niti Pokrovskog nije moguće uvrstiti među izrazite deterministe, budući da u svojoj »Kratkoj povijesti Rusije« (10. izdanje iz 1931. godine) doduše kaže da čovjek ovisi o prirodi, tempo progressa neke nacije ovisi o znatnoj mjeri o prirodno-geografskoj sredini; ali — ta snaga prirode za Pokrovskog nije neograničena, jednom će biti od čovjeka posve savladana.

Konačno 1938. godine situacija je postala bar prividno jasnijom sa objavljivanjem Staljinovih shvaćanja o navedenim pitanjima. Izuzimajući sada druge negativnosti njegovog poimanja, tj. promatranja prirode kao nepromijenjene kategorije uz njezinu posvemašnju odijeljenost od društva, Staljinova shvaćanja jedva da su različita ili, bolje rečeno zapravo su posve istovjetna onima, koje su u 1950-tim i 1960-tim godinama kao moderna i progresivna ispoljavali i neki sovjetski geografi (Sauskin, Anučin), koja su onda (1963. godine) konačno i partijski sankcionirana. Za Staljina »Geografska sredina je, neosporno, jedan od stalnih i neophodnih uslova društvenog razvitka, i ona, razumije se, utječe na razvitak društva — ona ubrzava ili usporava tok društvenog razvitka«. Ovo pitanje Staljin dotiče u svojim razmatranjima o historijskom materijalizmu:

»Ostaje« još da se razjasni pitanje: što treba, s gledišta historijskog materijalizma, razumjeti pod »uslovima materijalnog života društva«, koji u krajnjoj liniji određuju fizionomiju društva, njegove ideje, shvaćanja, političke ustanove itd.

U stvari — što su to »uslovi materijalnog života društva«, koje su njihove karakteristične crte?

²⁸ Radovi ruskih historičara bitno su utjecali na Plehanova koji je pokušao razviti teoriju o geografskim utjecajima i uvesti je u okvir marksizma i to preko utjecaja prirodne sredine na proizvodne aktivnosti. Sa svoje strane Plehanov je utjecao na Buharina (»Teorija historijskog materijalizma« iz 1923. godine) i na N. Baranskog, najpoznatijeg od sovjetskih modernih geografa. Za Buharina razvitak društva nije određen utjecajima prirodno-geografske okoline, nego neizravno preko proizvodnih snaga što je očito uzeto od Plehanova. Ali ne treba zaboraviti da Buharin isto tako ističe i ulogu ljudskog faktora.

Nesumnjivo je da u pojam »uslova materijalnog života društva«, ulazi, prije svega, priroda koja okružuje društvo, geografska sredina, koja je jedan od neophodnih i stalnih uslova materijalnog života i koja, naravno, utječe na razvitak društva. Kakva je uloga geografske sredine u razvitku društva? Nije li geografska sredina ona glavna snaga koja određuje fizionomiju društva, karakter društvenog poretka ljudi, prijelaz od jednog poretka u drugi?

Historijski materijalizam odgovara na ovo pitanje negativno.

Geografska sredina je, neosporno, jedan od stalnih i neophodnih uslova društvenog razvitka, i ona, razumije se, utječe na razvitak društva — ona ubrzava ili usporava tok društvenog razvitka. Ali njen utjecaj nije određujući utjecaj, jer se promjene i razvitak društva vrše neuporedivo brže nego promjena i razvitak geografske sredine. U toku tri hiljade godina u Evropi su se smijenila tri različita društvena poretka: prvobitna zajednica, robovski poredak, a u istočnom dijelu Evrope, u SSSR, smijenila su se čak četiri društvena poretka. Međutim, u istom tom periodu geografski uslovi u Evropi ili se uopće nisu promijenili, ili su se promijenili tako neznatno, da geografija ne će čak ni da govori o tome. To je i razumljivo. Za iole ozbiljnije promjene geografske sredine potrebni su milioni godina, dok je čak za veoma ozbiljne promjene društvenog poretka ljudi dovoljno nekoliko stotina ili nekoliko hiljada godina.

A iz tog slijedi da geografska sredina ne može biti glavni uzrok, određujući uzrok društvenog razvitka, jer ono što ostaje gotovo nepromijenjeno u toku desetina hiljada godina, ne može biti glavni uzrok razvitka onoga što proživljuje korjenite promjene u toku nekoliko stotina godina.²⁹

Treba naglasiti da je moguće složiti se sa gotovo svim elementima navedenog citata shvaćajući ga zaista kao izraz marksističkog gledanja — očit^o je da geografska sredina predstavlja jedan od uvjeta društva i da utječe (ne determinira, nego utječe) na njegov razvitak; a mi bismo dodali da utječe — i to bitno — na pojavne oblike i tempo toga razvitka; prirodna sredina, dakle, utječe na tempo i pojavne oblike razvitka, ali taj utjecaj nije i očit^o ne može biti determinirajućeg karaktera u odnosu na cjelokupni razvitak društvenih odnosa.

Negiranje prirodno-geografskog determinizma nije u sovjetskim okvirima odvelo do ekstremnog (apsolutnog) posibilizma³⁰ — Sauškin naglašava da je apsolutni posibilizam isto toliko inkopatibilan marksizmu kao i ekstremni determinizam. I N. Baranski je isto tako protivnik prirodno-geografskog »nihilizma«, budući da ovakvo shvaćanje negira bilo kakvo značenje prirodnih uvjeta³¹ i izdvaja ljudsko društveno iz svog materijalnog okvira. Isto je tako zbog indeterminizma sovjetske geografije napadao i Anučin.³² I ovaj autor shvaća da je utjecaj prirodno-geografskih uvjeta na život društva izvan svake sumnje (a isto je zastupao i Staljin), i da se takva shvaćanja ne mogu podvesti pod pitanje prirodno-geografskog determinizma. Za Anučina je prirodno-geografski determinizam neprihvatljiv ne zato, jer se radi o očitim utjecajima i zna-

²⁹ J. V. Staljin: »O dijalektičkom i historijskom materijalizmu («Pitanja lenjinizma«, »Kultura«, Zagreb, 1946. str. 518.)

³⁰ U Sovjetskom Savezu apsolutne posibiliste nazivaju i geografskim nihilistima i indeterministima.

³¹ U Sovjetskom Savezu među nihilistima bili su brojni ekonomisti, ekonomski geografi i planeri, koji su smatrali da je u uvjetima socijalističkog društvenog uređenja moguće potirati sve negativne karakteristike prirodno-geografskog okvira.

³² U radu »Teorijski problemi geografije« iz 1960. godine.

ženju prirode, nego stoga što je **taj utjecaj uzdignut na rang osnovnog principa socijalne evolucije**. Pored toga glavni nedostatak prirodno-geografskog determinizma je njegov pojednostavljeni karakter — naime, uzimaju se u obzir neki primarni uzroci koji onda daju odgovarajuće posljedice, dok je, međutim, situacija daleko složenija, odnos uzroka i posljedica je kompleksniji, isprepleteniji i mnogostruk, promjenljiv u prostoru i vremenu. Po Anučinu determinizam valja odbaciti iz tog razloga, a ne zbog njegove ideje o značenju prirodne okoline. Anučin također ističe, da, iako je način proizvodnje determinirajući čimbenik socijalnog razvitka, prirodno-geografski okoliš jest uvjet toga socijalnog razvitka i unosi korekcije u taj proces; prirodno-geografski činioci modificiraju, iako ne mijenjaju pravac socijalnih zakonitosti. A ovo se upravo poklapa i sa našim mišljenjem koje govori o utjecaju na pojavne oblike i tempo razvitka društva. U svojoj knjizi »Uvod u ekonomsku geografiju« Sauškin je posve blizak ili identičan stavovima Baranskog i Anučina.

Čovjek može mijenjati prirodu, ali ne može mijenjati niti formulirati nove prirodne zakone. Konačno 1963. godine shvaćanja Anučina, Sauškina i Baranskog dobivaju i partijsku potvrdu — odbacuju se gledanja Staljina, ali se u isto vrijeme tvrdi da u studiju zakona društvenog života nije moguće ignorirati utjecaj prirode na društvo, baš kao što niti u studiju prirodnog okoliša nije moguće ignorirati efekte ljudskog djelovanja; ali, prirodno-geografska okolina nije determinirajući faktor historijskog progresa (isto, uostalom, tvrdi i Staljin), nego vrši na njega izvjestan utjecaj; interakciju između čovjeka i prirodno-geografske okoline nije moguće ispustiti iz vida.³³

Zaključak. Među nužnim zaključcima koji slijede iz navedenih primjera i kao pokušaj da se formulira mišljenje koje očito govori o **interakciji prirode i društva**, mišljenje koje, dakle, **respektira i bitan utjecaj prirodne sredine na tempo i pojavne oblike društvenog razvitka**, što je moguće svesti na pojam **geografskog materijalizma**, nužno je voditi računa o slijedećem:

— **prvo**, naročito je važno istaći da se na pokušaje razrješavanja i shvaćanja odnosa društva i prirodno-geografske sredine nailazi u izuzetno velikom broja autora, mahom sociologa i filozofa i to u razdoblju sve od antičkog vremena pa do danas. Pritom se prirodno-geografski faktori uvijek nerečno izjednačavaju sa geografskim činiocima, prirodnodeterministička zastranjivanja su česta, dok se za konačna rješenja može smatrati da su rezultat tek najnovijeg vremena. Bilo oni koji negiraju značenje geokomponenti, bilo oni koji ih potenciraju do determinizma, svi osjećaju da tu naprosto »nečega ima« — a iz toga rezultiraju onda i takva dugotrajnost interesa i takva mnogobrojnost autora i raznolikost pristupa;

— **drugo**, važno je naglasiti da među brojnim deterministima, a koji inače predstavljaju mislioce od formata, uopće nema geografa ili da su oni vrlo rijetki, iz čega se lako zaključuje da problem determinističkog zastranjivanja i nije problem geografije kao znanosti, pogotovo ne u suvremenim prilikama, kada jedna od najvažnijih osobina geografije postaje iznalaženje veza između prirodnih i društvenih pojava lociranih u određenom prostoru i u određenim međusobnim prostornim odnosima;

³³ O svim navedenim dilemama raspravljalo se ne samo u geografskim časopisima, nego i na stranicama »Pravde« i u filozofskoj periodici.

— **treće**, dijalektički (tj. u međusobnoj povezanosti i promjenljivom povijesnom značenju) shvaćen odnos društvenog čovjeka i prirodno-geografskog i geografskog okvira, očito je **imao i ima bitnog utjecaja na tempo i pojavne oblike društvenog razvitka**. U tom smislu neka posluži i ovaj primjer: razvitak i konačna pobjeda socijalizma i u Jugoslaviji i u svjetskim razmjerima očito ne ovisi o hidrografskim karakteristikama i problemima, primjerice, Podravine, Slavonije ili Baranje; ali — jaka poplavljanja u ovom prostoru zaista i bitno i životno uvjetuju neke pojavne oblike našeg političkog života (osjećaj zadovoljstva ili nezadovoljstva, osjećaj postojanja ili nepostojanja jugoslavenskog zajedništva i solidarnosti itd.), isto kao što velike štete u privredi ovog prostora bitno utječu na tempo njegovog ekonomskog razvitka, na njegovo usporavanje, pitanje životnog standarda i sl.

Pri svemu navedenom **promjenljivi, povijesni element** ima naročitu važnost — jer nekadašnje je značenje prirodnih faktora bilo daleko veće nego danas, a izražavalo se i na bitno drugačiji način.

Navedeni utjecaj prirodne sredine na tempo i pojavne oblike društvenog razvitka može se dobro ilustrirati i na ovaj način: razvitak neke društveno-ekonomske formacije, primjerice kapitalizma, zakonitost je opće društvene evolucije — u tome prirodno-geografska okolina ne može imati nikakav određujući, limitirajući li modificirajući utjecaj. Ali, ta ista prirodna geografska sredina može svojim bogatstvom ili siromaštvom, nepovoljnim klimatskim uvjetima, nedostatkom rudnog blaga, naročito geoprometno-izolirajućim položajem i slično, bitno utjecati na tempo (kapitalističkog) gospodarskog razvitka neke zemlje i to na ograničavajući način, što znači da će takva zemlja ostati u fazi različitih oblika nerazvijenosti; prirodni faktori neće moći spriječiti razvitak kapitalizma, ali će i iz njih rezultirati nedovoljni gospodarski razvitak, siromaštvo i zaostalost, oni će uvjetovati njezinu zavisnu, poluzavisnu ili posve beznačajnu ulogu u međunarodnim odnosima. A, dakako, sve vrijedi i u obrnutom slučaju, u slučaju prirodno-bogatog, lakše savladivog i prometno-geografski bolje lociranosti nekog prostora.

— **četvrto**, među različito prirodno-geografskim faktorima treba uvijek posebno naročito naglašavati i one izravno vezane uz veličinu prostora, njegov položaj i uopće prostorne odnose; i konačno.

— **pet**, marksistički pristup prirodnoj okolini, tj. na način geografskog materijalizma, možda je najbolje ilustrirao N. Baranski otprilike sa ovakvim primjerom: da bi se prešlo i savladalo neku planinu moguće je postupiti na tri načina — moguće ju je jednostavno zaobići zbog njezine neprohodnosti; ovo je očito rješenje primjereno prirodno-geografskom determinizmu; moguće ju je prijeći i nasumce ne vodeći računa niti o jednom relevantnom faktoru — ovako bi vjerojatno učinili posibilisti; i konačno — ovu je prirodnu prepreku moguće savladati na način da se ispituju sve njezine odgovarajuće karakteristike koje će onda bitno utjecati na izbor metoda njezinog savladivanja, na njegovu brzinu itd. Ovakav stav sigurno je rezultat dijalektičkog i materijalističkog pristupa.

Imajući u vidu očito postojanje interakcije između fizičke sredine, između prirodnih geokomponenti i društvenog života, opravdano se postavlja pitanje zbog čega i klasični marksizma nisu spominjanim faktorima i načinu mišljenja pridavali daleko veću važnost, bilo u afirmativnom, bilo u negativnom

smislu. Osim jednog mjesta koje govori o značenju klime (i to na deterministički način) iz *Engelsovog* pisma Marksu (od 6. lipnja 1853.) postoji i niz drugih primjera, koje je, iako nisu opsežniji i razrađeniji, moguće naći i u *Marksa* i to u njegovom »Kapitalu«. Tako Marks kaže da »**Kapitalova postojbina nisu tropski krajevi sa svojom rasipničkom vegetacijom već umjerena zona.**«³⁴ Ovakvo isticanje značenja umjerene zone svakako nije novina. Marks ne zaboravlja niti one prirodne snage nad kojima je važno da se vrši društvena kontrola, što sve »... igra odlučnu ulogu u historiji industrije«. (»Nužnost da se nad kojom prirodnom snagom vrši i društvena kontrola, da se njome gospodari, da se ona djelima ljudskih ruku tek potčini ili ukroti, u velikom razmeru igra odlučnu ulogu u historiji industrije. Tako npr. reguliranje rijeke u Egiptu, Lombardiji, Holandiji itd...« (»Kapital« str. 446—447. I sv., Knjiga prva, »Kultura«, Zagreb, 1947.)

Među malobrojnim mjestima u »Kapitalu« gdje se dotiču pitanja prirodno-geografskih faktora jest i jedna bilješka (na strani 447.) koja kaže da: »Reguliranje navodnjavanja bilo je u Indiji jedna od materijalnih osnova državne vlasti nad nevezanim sitnim organizmima proizvođače. Muhamedanski vladari Indije razumijevali su to bolje nego njihovi engleski nasljednici.«

Marks dalje citira jedan tekst iz rada J. Massie — a: »An Essay on the governing Causes of the natural Rate of interest.« (London, 1750. godine.): »Stoga se može izvući opći zaključak da je količina rada potreban za izvjestan broj stanovnika najveća pod hladnom, a najmanja pod toplom klimom. Jer pod prvom je ljudima potrebno ne samo više odijela, nego se i tlo mora više obrađivati.«³⁵ Značajno je da se i ovdje izdvaja upravo značenje klimatskog faktora.

Mnogi su kritičari zamjerali Marksu³⁶ da ovim pitanjima nije posvetio i veću pažnju — međutim, to se dade lako razumjeti iz razloga jer su klasici marksizma shvatili i objasnili glavne poluge društvenog razvitka, zbog čega tada nije bilo niti toliko odlučno da se bave onim faktorima, koji, iako bitno — ipak **utječu samo na tempo i pojavne oblike društvenog razvitka**; a u kasnijoj poplavi, uglavnom često posve epigonskih autora sa područja marksizma, nije se našao niti jedan koji bi ovom značajnom pitanju mogao pristupiti na odgovarajućoj razini.

U ocjeni povijesnog značenja prirodno-geografskog determinizma, i to onog u najekstremnijoj formi treba naglasiti i neke **pozitivne aspekte** — naime, u razvitku ljudske misli važno je u slučaju determinističkih shvaćanja istaknuti činjenicu da ona socijalnu evoluciju svode na ovozemaljsku, materijalnu i objektivnu razinu, suprotstavljajući se idealističkim koncepcijama božanske ili vladareve predodređenosti i determiniranosti u razvitku društva.

Problem prirodno-geografskog determinizma ne leži u ideji utjecaja na društveni razvoj ili u njegovom većem ili manjem intenzitetu, nego u činjenici što su u determinizmu prirodno-geografski faktori podignuti na rang osnovnog i jedino određujućeg principa sveukupnog društvenog razvitka.

³⁴ K. Marks: »Kapital«; svezak I, knjiga prva, »Kultura«, Zagreb 1947. godina, str. 446.

³⁵ J. Massie, op. cit, citirano prema »Kapitalu«, str. 447.

³⁶ Grabovsky je uvelike u pravu kada kaže da je jedna od osnovnih doktrinarnih pukotina marksizma njegovo flagrantno zanemarivanje geografskih faktora u ljudskom društvu.

Na kraju ovih izlaganja moguće je postaviti jedno vrlo značajno i opravdano pitanje — tj. zbog čega se nizu osobina i problema društvenog života pristupa na način da se izostavlja njegovo situiranje u materijalni okvir sa svim međusobnim interakcijama koje iz takvog situiranja slijede. Razlozi tome su višestruki:

— **prvo**, kritika ovakvog pristupa najčešće polazi sa naivnih predodžbi o značenju »brda i dolina« u čemu se zapravo kod starijih i srednjih generacija — slobodno je moguće reći — radi o školničkoj i srednjoškolskoj geografskoj traumi, koja se projicira i u suvremene prilike; odatle potiče ideja o prirodno-geografskim kao geografskim faktorima;

— **drugo**, nedostaci obrazovnog sustava su očiti, jer nedostaje kompleksnost pristupa, nedostaje interdisciplinarni studij, specijalizacije su sve veće, a mnogima — iako su i specijalizacije nužne — one služe kao paravan da sakriju svoje skromnije intelektualne sposobnosti i opravdaju komociju; i konačno

— **treće**, budući da su u društvenim znanostima već pronađeni i jasno shvaćeni glavni procesi i pokretači društvenog razvitka, tj. značenje i uloga proizvodnih snaga, značilo je to zanemarivanje svih onih činilaca koji bitno utječu na tempo i pojavne oblike društvene evolucije i to iz razloga jer epigonska poplava priloga iz sfere filozofije ili političke ekonomije i sl., nije naprosto bila sposobna da uz ključna rješenja shvati i druge zbiljnosti i čitavom problemu dade odgovarajući doprinos. I konačno

— **četvrto**, jedan od najvažnijih razloga leži vjerojatno u općoj dehumaniziranosti javnog mišljenja, jer prirodno-geografske faktore treba ubrojiti među one koji svojim utjecajima (a često i surovostima) ne pogađaju one koji su nosioci moći, vlasti, bogatstva pa i mogućnosti za sudjelovanje u razvitku znanosti — tog javnog mnijenja ne tiču se niti loše godine, katastrofalne poplave i slično, a što sve može bitno utjecati na društveni razvitak. Budući da njih ne pogađaju, ton svjetskom javnom mnijenju daju jake države koje u svojim okvirima danas mogu praktički sve i za koje prirodno-geografski faktori danas više gotovo ništa ne znače. Ali — postoje i drugi razlozi, razlozi društvenog sljepila — jer očito je, da uza sve nedostatke unutrašnje ekonomske politike SSSR teško može uzgajati pšenicu u graničnim klimatskim zonama, da prijetnja gladi Afganistanu (1971. g.) slijedi iz katastrofalnih suša, da je normalni gospodarski razvitak Slavonije i Baranje poslije poplave 1972. godine bitno zakočen, itd.

O utjecaju prirodne sredine može se spekulirati i na druge načine. Zanimljivo je u tom smislu pokušati ukazati i na neke odnose prema prirodnoj sredini, primjerice, na Dalekom Istoku (prije svega u Japanu ali i Koreji i Kini), ili na tzv. Zapadu (Evropa, SAD, itd.). Često se kao jedna od prednosti, kao jedan od izraza istočnjačke profinjenosti i kulture, spominje odnjegovani odnos prema prirodno-geografskom okviru, često se ističe život u skladu s prirodnom i sl., čemu se onda (s pravom) suprotstavlja odnos Zapada spram prirodno-geografskog okvira, odnos koji više izražava snagu i težnju promjenama, a također i devastirajuće zahvate. Sklad na Istoku i devastirajući odnos na Zapadu često se suprotstavljaju, sa opravdanim ukazivanjem na prednosti u prvom i nedostatke u drugom slučaju. Ali — iako tome ne bismo imali ništa

kritički zamijetiti — moguće je ove osobine promotriti i sa još jednog staništa koje uključuje i vodi računa i o karakteristikama za čovjeka stimulativnog odnosno destimulativnog prirodnog okvira i o vremenskom faktoru. Naime, prirodnogeografski kompleks na tzv. Istoku³⁷ često ima toliko ekstremne i destimulativne karakteristike (prvenstveno značenje poplava i potresa) koje su praktički dugo bile posve nesavladive, koje ljudskim intelektualnim i fizičkim snagama nameću nerješive zadatke, zbog čega se i trebalo, odnosno jedino je i bilo moguće, živjeti u skladu s prirodnim okvirom, što je sve također utjecalo i na današnji specifični i odnjegovani odnos istočnjačkog kulturnog kruga prema prirodnom životnom ambijentu.

Međutim na Zapadu prirodni čovjekov okvir i problemi njegovog modifikiranja i iskorištavanja nisu bili nesavladivi, ovdje se ne radi o ekstremnoj i destimulativnoj životnoj sredini, nego o takvoj, koja je, budući da nije postavljala nerješive zadatke, budući da nije bila nesavladiva, poticala čovjekove intelektualne i fizičke energije i bitno pridonosila razvitku takvog odnosa u kojem se ne mora živjeti u skladu s prirodom, nego se taj prirodnogeografski okvir može bitno mijenjati i eksploatirati u vlastitu korist.

³⁷ Ovdje ni »Zapad« niti »Istok« nisu politički ili geopolitički pojmovi.

Summary**EVOLUTION OF PHYSIOGRAPHIC APPROACH IN GEOGRAPHY AND SOCIAL SCIENCES**

by

Radovan Pavić

Intensive application of geography in various fields of human activities for a long time was hindered by views completely denying the meaning of physiographic and complex geographic factors in the social life in general. But the view-points about the utmost importance of physiographic factors can be traced from the antiquity to the modern times. (Hippokrat, Aristotel, Vitruvije, Polibijs, Montesquieu, Huntington, Hegel, Plehanov, Ratzel etc.).

In this article — which is almost unique in Croatian geographical literature — author is specially dealing with Russian and Soviet schools of geography in the relation to the problems mentioned, and is analysing the viewpoints of Plehanov, Vojekov, Anučin, Ključevskij, Staljin, Baranskij etc.

Some of the most important conclusions of this analyse read as follows:

a) It is obvious that the geographic and physiographic environment and processes do not determine social development, and cannot be basic principle of social evolution (this role is reserved for the economic factors) — but — they are deeply influencing the speed and forms of economic and social development in general.

b) Among various physiographic factors special attention must be devoted to the study of the territory itself — its size location etc.

c) Marxist approach in geography means that physiographic and complex geographic factors are essentially influencing methods by means of which some practical tasks can be tackled and better understanding of social phenomena can be achieved.

d) Man's relation to the natural environment is very different in the Far East in comparison with the rest, say »Western« World: problems of natural environment in the first case (earthquakes, floods etc.) were such that they had forced people to live in harmony with nature obeying its laws; but in the »West« — situation as always more favorable and it was possible to change physiographical environment for the benefit of man.